

УДК [930.2(477):355.01(=162.1=512.161)]"1672/1676"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-14-31

Леонтій ВОЙТОВИЧ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівського національного університету ім. І. Франка
старший науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>
e-mail: lev67420@ukr.net*

ПРИЗАБУТА ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1672–1676)

З'ясовано, що польсько-турецька війна 1672–1676 рр. майже не викликала зацікавлення в українських дослідників, хоча її причини крилися в ситуації та подіях на тутешніх землях, бойові дії відбувалися винятково на українських теренах, горіли наші міста й села, а в ясир набирали переважно українське населення. Констатовано, що вже це визначає актуальність дослідження. Зазначено, що в історіографії події війни висвітлені достатньо односторонньо, до того ж українська історіографія розглядала ці проблеми як маргінальні, а польська тяжіла до апологетики основного героя війни – гетьмана, а потім – короля Яна III Собеського. Встановлено, що багато епізодів війни залишилися поза увагою дослідників, роль окремих особистостей, зокрема українських гетьманів Петра Дорошенка і Михайла Ханенка, не до кінця висвітлена або ж спотворена застарілими стереотипами.

Здійснено спробу переглянути висвітлення самого перебігу й оцінок перебігу війни, зосередивши більше уваги на українських військових формуваннях і їхніх очільниках, які брали участь у бойових діях ворожих сторін. Проаналізовано причини й наслідки окремих кампаній, битв і їхні результати, зокрема закріплені під час складних компромісних переговорів. Спростовано окремі давні стереотипи. Зосереджено увагу на важливих епізодах, які випали з поля зору дослідників проблеми. Поставлено деякі нові проблеми, що їх потрібно вирішити під час майбутніх досліджень.

Ключові слова: польсько-турецька війна, облога Львова, друга битва під Хотином, битва під Журавном, Журавенський мир, українське козацтво, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко.

Українські історики переважно побіжно розглядали хід польсько-турецької війни (Апанович, 1961; Степанков, 1991, с. 124–125; Григор'єва, 2005, с. 43–46; Чухліб, 2010, с. 123–124; Тимів, 2012), приділивши більше уваги битві під Журавном і Журавенському миру (Целевич, 1886; Янгішак, 1996; Малик, 2018), де, безперечно, виділяється ґрунтовна розвідка Івана Тиміва (Тимів, 2018). Польська історіографія теж приділяє основну увагу другій битві під Хотином та битві під Журавном, відзначаючись певною апологетикою короля Яна III Собеського (Jan III Sobieski) (Górski, 1896;

Majewski, 1930–1931; Codello, 1968; Kołodziejczyk, 1994, s. 50–66; Orłowski, 2007; Wagner, 2010; Hundert, 2012; Kalwat, 2021). Найбільш детальні дослідження самої війни належать Янушеві Воліньському (Janusz Woliński) (10.09.1894–7.04.1970) (Woliński, 1930a, 1930b, 1930c, 1930–1931, 1934, 1948, 1961, 1970, 1983). Із російських досліджень важливим видається огляд бойових дій у цій війні Сагіта Фаїзова (Сагіт Фаїзов) (Фаїзов, 1993). Мета статті – проаналізувати події польсько-турецької війни (1672–1676) крізь призму її впливу на українські землі того часу.

Давній стереотип звинувачувати в цій війні гетьмана Петра Дорошенка поступово відходить. Петро Дорошенко, намагаючись після Андрусівського перемир'я, яке роз'єднало українські землі, розділивши їх по Дніпру, знову зібрати разом, терплячи невдачі, справді розіграв турецьку карту, сподіваючись з допомогою Османської імперії розгромити Польщу й Москву. Османська імперія на той час була єдиною силою в цьому регіоні, здатною вирішити таке завдання, а приклад християнських князівств Валахії, Молдови і Трансильванії, що зберігали внутрішню автономію та державність під османським сюзеренітетом, який, попри негативні сторони, допомагав їм стримувати зазіхання Габсбургів (імператорів Священної Римської імперії) та тієї ж Речі Посполитої, також демонстрував певний вихід із глухого кута. Османські політики, запропонувавши козацькому гетьманові кращі умови за дунайських сусідів, вирішили спочатку розгромити ближчу до їхніх земель Річ Посполиту, приєднавши українські землі, а опісля зайнятися і Москвою. Війна фактично розпочалася ще влітку 1671 р. Після провалу польсько-козацької комісії в Острозі, де гетьман Дорошенко даремно намагався схилити поляків до антимосковського союзу і вторгнення на Лівобережжя, головний політик часів короля Міхала Корибути (Michał Korybut) коронний підканцлер Анджей Ольшовський (Andrzej Olszowski)¹ поставив винятково на гетьмана Михайла Ханенка², який визнав польську зверхність ще за угодою в Острові 6 жовтня 1670 р., переконавши коронного гетьмана Яна Собеського, який був прихильником домовленості з Дорошенком, що останній переслідує власні цілі і розглядає угоду з Річчю Посполитою як тимчасовий компроміс (Kluczyski, 1881, s. 535–543; Perdenia, 2000, s. 237–238).

У липні 1671 р. П. Дорошенко обложив Білу Церкву, а його союзники – кримські татари – вторглися на Поділля. Коронний гетьман Я. Собеський із кавалерією став у Печері над Бугом. Татари відступили до Брацлава. 26 серпня 1671 р. коронний гетьман вибив їх звідти аж до Батога, а сам відступив до Бару. Ян Собеський взяв

¹ Ольшовський Анджей (27.01.1621–29.08.1677) – польський політик, коронний референдар (1660–1666), коронний підканцлер (1666–1676), єпископ Хелмінський і Помезанський (1661–1674), архієпископ Гнєзненський і кардинал-примас Польщі (1674–1677), прихильник політики підпорядкування українського козацтва і повернення його до складу Речі Посполитої (Chapliński, 1979; Sławiński, 2018).

² Ханенко Михайло Степанович (1620–1680) – уманський полковник (1656–1669), наказний гетьман (1660–1661), гетьман (1669–1674). Походив із родовитого козацтва. Підтримав Суховія проти П. Дорошенка. Обраний гетьманом трьома полками (уманським, паволоцьким і корсунський), розбитий Дорошенком під Стеблівом (29.10.1669), підписав угоду в Острові, визнавши польську зверхність (6.10.1670). Розгромлений П. Дорошенком під Четвертинівкою на Вінничині, у липні 1672 р. втік у Польщу. Весною 1673 р. разом із поляками відновив наступ проти П. Дорошенка, але був розгромлений під стінами Києво-Печерського монастиря (11.09.1673). Після переходу Дніпра військами Івана Самойловича зрікся булави і присягнув лівобережному гетьманові. Оселився у Козельці, але в 1677–1678 рр. був звинувачений у стосунках із поляками і перебував під слідством у Батурині. Обставини смерті невідомі (Чухліб, 1994, с. 317–330).

Могилів, Меджибож і Вінницю. Втримався тільки Кальник аж до підходу полковника Петрановського (21 жовтня 1671 р.). Тим часом польський король М. Корибут безцільно просидів у Любліні, звідки переїхав до Замостя, а далі – до Львова. Литовське військо, не дістаючи провіанту і фуражу, збунтувало і 16 листопада самовільно повернуло до Литви (Wójcik, 1983, s. 178–179).

Наприкінці року П. Дорошенко одержав солідну підмогу від кримських татар і турків. Султан змістив Аділь-Гірея (Adil Geray), який домовлявся з Ханенком, поставивши кримським ханом Селім-Гірея I (Selim Geray I)³. З підходом допомоги П. Дорошенко почав відвойовувати Поділля. На зимовий сейм 1672 р. султанський чауш привіз офіційне оголошення війни. Сам султан Мехмед IV (Mehmet IV) очолив 100-тисячну армію, зібрану під Едірне, і наприкінці травня виступив у похід. Ян Собеський вислав 6-тисячний корпус регіментара підляського каштеляна Станіслава Кароля Лужецького (Stanisław Karol Łużeczki) (†1686) (Majewski, 1973) з козаками Михайло Ханенка, щоб затримати Петра Дорошенка, який рухався на з'єднання зі султаном, а сам прикрив Львів, сподіваючись, що кошовий Іван Сірко із запорожцями затримає хана (Целевич, 1898; Дорошенко, 1996, с. 83–84). На початку липня 1672 р. П. Дорошенко з 7-тисячним козацьким військом і 10 тис. татар і турків продовжив наступ на Поділлі. Полк Перебийноса (1 500 козаків) із війська Ханенка почав відступати від Бершаді, але був оточений брацлавським полковником Григорієм Дорошенком (†1684), братом гетьмана. Попросивши допомоги від регіментаря Лужецького, М. Ханенко негайно рушив на виручку з 4 000 козаків. Під прикриттям польської кавалерії його табір 18 липня 1672 р. рушив із Ладжижина на Четвертинів, відкинув Г. Дорошенка за Південний Буг і вивів з оточення козаків Перебийноса. Підбадьорені успіхом, польські кавалеристи переправилися через ріку, але відразу ж потрапили під контрудар основних сил гетьмана Дорошенка. З великими втратами вони почали відступати до Ладжижина. Військо Дорошенка переправилося за ними і розгромило кінні підрозділи, які прикривали відступ. У битві **під Ладжижином** поляки та ханенківці втратили 2 100 вбитими і до 1 200 пораненими, переможи – близько 1 000 вбитими (Podhorodecki, 1987, s. 214).

Петро Дорошенко із кримським ханом Селім-Гіреєм I рушив під Кам'янець-Подільський. Султанське військо, до якого приєдналося 6 000 військ валашського та молдовського господарів, 3 серпня почало зводити міст через Дністер біля Жванця і 12 серпня закінчило переправу. З татарами та козаками Дорошенка султанське військо сягало близько 120 тис. при 100 гарматах, зокрема 26 важких. Коронний гетьман Я. Собеський сподівався обороною Кам'янця-Подільського виграти час для збору більшого війська. Гарнізон міста нараховував 200 піхотинців, із-під Ладжижина підійшло ще 150–200 осіб, піхотний полк (500 осіб) найняв своїм коштом єпископ Ержебіцький, в останній момент підійшло ще 24 драгуни з полковником Єжи Володийовським

³ Селім-Гірей I (1631–22.12.1704) – кримський хан (1671–1678, 1684–1691, 1693–1699, 1703–1704). Добре освічений, вмільний правитель, був змушений підпорядковувати свою політику султанській. Допомігав Петрові Дорошенку. Звинувачений у невдалій облозі Чигирини і зміщений із трону. У 1687 р. зупинив наступ Василя Голіцина біля Перекопу. Коли султан зажадав участі в поході до Австрії, зважаючи на небезпеку Криму, зрікся трону і вирушив у хадж до Мекки. Втретє повернений на престол на прохання всього Криму. Зазнав поразки під Устечком на Поділлі (6.10.1694) від коронного гетьмана Станіслава Яблоновського та на р. Ворсклі від наказного гетьмана Данила Апостола. Султан тричі вимагав прибуття хана з військом на Дунайський фронт, незважаючи на пряму загрозу Криму. Втримавши цю важку ситуацію, він знову добровільно зрікся трону (Гайворонський, 2003, с. 55–57).

(Jerzy Wołodujowski) (1620–26.08.1672), 30 сердюків із полковником Мотовилом та ще кілька дрібних підрозділів. Загалом генеральний подільський староста Миколай Потоцький (Mikołaj Potocki) міг розраховувати на до 1 500 осіб професійного війська і до 500 осіб шляхетського ополчення. Катастрофічно бракувало артилеристів. Основні сили оборонці зосередили в Нижньому замку, північну сторону якого обороняв хорунжий Мислішевський (700–750 осіб), південну, захищену крутими схилами, – ротмістр Гумецький (500 осіб). Старий замок обороняли Володийовський і Мотовило (до 60 осіб), Польську та Руську брами – ополчення, менш захищену Руську – близько 230 осіб при мортирі та 71 гаківниці (але тут було тільки 3 пушкарі з 2 помічниками). На решті об'єктів залишалася тільки сторожа. Османська армія блокувала місто і 18 серпня приступила до інженерної атаки Нового замку. Козаки Дорошенка з 18 гарматами розташувалися на Орининих полях. Їхнє з татарами завдання полягало у блокуванні будь-якого сполучення з містом. Фактичний командувач великий візир Фазіл Ахмед-паша Кепрюлю (Fazıl Ahmed Pasha Köprülüzade) розгорнув основні сили проти Нового і Старого замків. Правим флангом командував Мустафа-паша (Mustafa Paşa), лівим – Кара Мустафа-паша (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa). Турки інтенсивно наближалися до стін, не припиняючи потужних артилерійських обстрілів обох замків і міста. 20 серпня вибухнули запаси пороху в одній із веж Старого замку. Турки розтягували лінію оборони, змушуючи оборонців розпорошувати і так мізерні сили. Слабкий вогонь з їхнього боку дав змогу туркам підійти до стін і в ніч на 25 серпня оборонці залишили Новий замок. Була надія скоротити лінію оборони й ускладнити мінні підходи, бо Старий замок розташовувався на скелі. Обстріл Старого замку тривав до обіду 26 серпня, після чого турки підірвали одну з його веж, але закрити пролом Є. Володийовському допомогли резерви М. Потоцького. 27 серпня почалися переговори. Великий візир запропонував вільний вихід із міста з родинами, відсутність утисків для тих, хто залишиться і недоторканість святинь. Довідавшись про капітуляцію, полковник Є. Володийовський висадив пороховий погреб у Старому замку, загинувши при цьому. 28 серпня було передано символічні ключі від міста, 30 серпня на 300 возах під ескортом 3 000 турків вийшли зі своїм майном із міста оборонці. 2 вересня 1672 р. через Руську браму до міста в'їхав султан. Втрати під час атак обох замків оцінюють до 5 000–6 000, оборонців – до 500 осіб (Prusiewicz, 1915; Дашкевич, 1991, с. 43–54; Петров, 2002, с. 12–74; Nisicja, 2006, s. 67–88; Derdej, 2009).

Турки рушили відразу ж до Львова, а татари – до Грубешова, Ясло і Големб'я над Віслою, де стояв із *посполитим рушенням* безпорадний король. Інші татарські загони з козаками Дорошенка брали міста, які воліли заплатити викуп, ніж наражатися на непевність оборони. Один із татарських чамбулів був стриманий під Корцем на Волині. 17 серпня король порадив львів'янам боронитися самим. Я. Собеський залишив у місті невеликий підрозділ і відступив до Городка, а потім – до Любачева. Городня масово покидали місто. Оборону очолили бургмістр – 75-річний Бартоломей Зіморевич (Józef Bartłomiej Zimogowic) і комендант полковник Еліаш Ян Лонцький (Eliasz Jan Łącki). У місті було ледве 400 жовнірів найманої піхоти, на Високому замку з напіврозваленими укріпленнями – 20 жовнірів із 2 гарматами. Міське ополчення зібрало 4 загони (близько 1 000 осіб). 20 вересня 1672 р. противник підійшов до міста. Гетьманська кіннота, яку залишив Я. Собеський, із розвідки не повернулася. Першими підійшли татари, за ними – козаки Дорошенка. За наказом Е. Лонцького 22–23 вересня були спалені Краківське й Галицьке передмістя. Підхід Каплан-паші (Qublan

Pasha ibn al-Mataraji) завершив оточення міста. З 26 вересня почалися його обстріли із зайнятого монастиря кларисок, львів'яни відповідали вогнем із Порохової вежі та монастиря бернардинів і врешті запалили монастир кларисок, який турки покинули. Подальший турецький обстріл пошкодив вежу Корнякта, Латинську катедру й інші будови. Козацька артилерія вела вогонь зі собору Святого Юра та Єзуїтського саду. Від двох італійців, що втекли з турецького табору, Б. Зіморевич і Е. Лонцький довідалися, що основні сили на Львів не підуть. Зайнявши знову монастир кларисок, турки спробували взяти монастир бернардинів й увірватися до міста. 28–29 вересня турки намагалися його штурмувати, бої велися і в мінних галарях під стінами бернардинів. Із прибуттям королівських послів до турецького табору бойові дії перервалися. На переговорах вдалося зменшити суму контрибуції з 200 тис. дукатів до 80 тис., 6 жовтня турецько-татарсько-молдовсько-козацьке військо відійшло від Львова (Radzimiński, 1884; Kotarski, 1998; Баукова, 2013, с. 294–297; Козицький, 2014, с. 243–264).

Коронний гетьман Я. Собеський з кіннотою рушив із Красностава до Замостя, маючи намір з'єднатися з правобережним гетьманом М. Ханенком (із яким було 2 000 козаків) і прогнати татарські чамбули, які набирали ясир. Біля Красноброду якраз стояв такий табір із бранцями. Непомітно наблизившись до противника, коронний гетьман вирішив після 57-кілометрового маршу дати перепочинок своєму війську. Від гінця він довідався, що М. Ханенко вирушив до Белза. Несподівано надвечір 5 жовтня М. Ханенко вдарив по ординцях з іншого боку. Татари відразу ж розсипалися, а дорошенківські козаки, які були з ними, зачинилися в церкві й відмовилися здаватись. Уранці 6 жовтня М. Ханенко підпалив церкву. Зачувши бій, П. Дорошенко кинувся на допомогу – він запізнився на пів години. Михайло Ханенко відступив до Замостя. Тим часом кавалеристи Я. Собеського громили дрібні ординські загопи. У їхні руки потрапив ясир – близько 2 500 осіб, який відправили до Замостя. Далі коронний гетьман доганяв і громив кримські чамбули під Наролем (6 жовтня), Немировом (7 жовтня), Комарном (8 жовтня), Петранкою (14 жовтня) та Калушем (17 жовтня). За 10 днів його кіннота пройшла з боями 450 км і звільнила (зрозуміло, що за перебільшеними реляціями) до 44 тис. ясиру (Wójcik, 1983, s. 185–186; Sikorski, 2007; Тимів, 2012).

Тим часом у Бучачі 18 жовтня 1672 р. було підписано принизливий для Речі Посполитої мир, за яким Подільське воєводство переходило до Османської імперії, влада П. Дорошенка поширювалася на Брацлавське воєводство й південну частину Київського, а Річ Посполита зобов'язувалася щорічно платити данину в розмірі 22 тис. талерів. Прихильники короля ще до укладення миру під Голембом 16 жовтня організували конфедерацію проти гетьмана. 22 листопада в Кобрині литовське військо підтримало цю конфедерацію. У відповідь коронне військо 23 листопада організувало військову конфедерацію. Султан вимагав цілковитої покори і погрожував знищенням Кракова. Під цією загрозою сейм пішов на угоду обох сторін 12 березня 1673 р. Ян Собеський вважав, що потрібно визнати Петра Дорошенка та спробувати відірвати його від турків, а головне набрати 40 тис. війська, з яких 6 тис. драгунів, 6 тис. гусарів при 80–100 гарматах. Зрештою було вирішено, що коронні землі забезпечать 37 500 жовнірів, а Литва – 9 000. У квітні 1673 р. сейм відмовився ратифікувати Бучацький мир. Вдалося зібрати 37 250 жовнірів при 65 гарматах, до яких приєдналося і литовське військо з гетьманами Міхалом Пацом (Michał Pac) і князем Міхалом Казимиром Радзивілом (Michał Kazimierz Radziwiłł). Посланий до Петра Дорошенка Львівський єпископ Йосиф Шумлянський, який вдало провів переговори з гетьманом під Львовом, цього разу не зміг до-

мовитися. Довідавшись про переговори з Петром Дорошенком, Михайло Ханенко вбив білоцерківського коменданта полковника Яна Піха і перейшов на московську сторону.

Султанові не вдалося зібрати військо до осені й він наказав сілістрійському беглер-бею Гуссейн-паші перезимувати в районі Хотина з 35-тисячним військом, яке мало 120 гармат. Польсько-литовське військо під командуванням коронного гетьмана Я. Собеського чисельністю близько 30 тис. 6 листопада зупинилося біля Дністра⁴. На раді більшість наполягала на поході до Ясс, але Я. Собеський вирішив іти на Хотин. Піхота й артилерія переправлялася на понтонах, а кіннота – вплав, 9 листопада військо зосередилося **під Хотином**. Турки зайняли старі шанці, які залишилися після Хотинської битви 1621 р. Козаків і татар в обох арміях не було (300 литовських татар вже давно були місцевою шляхтою). 10 листопада польська піхота провела розвідку боєм, атакувавши ці укріплення. Імітації цих атак продовжувалися всю ніч. Уранці 11 листопада Я. Собеський повів свою піхоту і спішених драгунів на змучених турків, підготувавши атаку артилерійськими залпами. Снігова заметіль підганяла атакувальників і заслоняла туркам поле битви. Відразу ж у кількох місцях нівелювали вал, зробивши проходи для гусарів польного гетьмана Станіслава Яблоновського (Stanisław Jan Jabłonowski). Гуссейн-паша кинув у контратаку спарі, але Станіслав Яблоновський із коронним обозним Андрієм Потоцьким (Andrzej Potocki) її відбив. Тоді турецький командувач наказав відступати за Дністер, але єдиний міст розбила польська артилерія і він завалився під вагою втікачів. Прорвалося приблизно 5 тис., близько 30 тис. загинуло і потрапило в полон, переможці втратили майже 5 тис. (Wójcik, 1983, s. 208–213; Orłowski, 2007). Друга битва під Хотином закінчилася великою перемогою коронного гетьмана Я. Собеського.

Ян Собеський спробував скористатися плодами цієї перемоги, але військо не отримало плати, помер король Міхал Корибут, загострилися протиріччя. 13 листопада здався Хотинський замок. Польське військо обложило Сучаву і блокувало Кам'янець. Коронний хорунжий Микола Сенявський (Mikołaj Sieniawski) взяв Ясси, але в січні 1674 р. мусив відступити. Вибори короля тривали до 21 травня 1674 р., коли коронний гетьман Ян Собеський став королем Яном III. Весняна кампанія 1674 р. закінчилася здобуттям Бару і Брацлава та спробою блокади Кам'янця. Під кінець 1674 р. Ян III знову спробував через Львівського єпископа Шумлянського домовитися з Петром Дорошенком. Козацький гетьман був готовий на об'єднання з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької унії, але з обов'язком з'єднати усі українські землі та врегулювати цю проблему у трактаті, підписаному Річчю Посполитою, Туреччиною й Москвою (Wójcik, 1983, s. 245; Смолій та Степанков, 2010, с. 57–72).

Становище П. Дорошенка було критичним. *Гетьман обох берегів* І. Самойлович із російською допомогою вторгся на Правобережжя. Султан виступив на допомогу Дорошенкові, але успіхи турецького війська завершилися здобуттям Умані, яку вони облягали з 28 серпня по 4 вересня 1674 р., до того ж із значними втратами, які сучасники оцінювали в 10–40 тис., що було звичайним перебільшенням. Після цього турки відійшли за Дунай (Woliński, 1933; Крикун, 2006, с. 351–392).

Щоби зберегти хоча б якусь частину козаків на стороні Польщі, король Ян III поставив гетьманом подільського полковника Остапа Гоголя (26.08.1675–кінець 1678 р.), із яким залишалися Могилівський, Брацлавський, Кальницький та

⁴ За джерелами, військо Я. Собеського під Хотином мало 29 052 бійців: 12 хорогв гусарів (1 670 осіб), 110 панцерних хорогв (11 105 осіб), 19 хорогв драгунів (5 826 осіб), 19 хорогв молдовського і валашського господарів (1 619 осіб), 3 хорогви кінних аркебузирів (342 особи), 23 піхотні роти (7 988 осіб) і 4 угорські піхотні роти (500 осіб) (Wimmer, 1961; Orłowski, 2007, s. 106–110).

Уманський полки. Згодом центр правобережного козацтва перемістився в Димер (Крикун, 1997, с. 419–440; 2006, с. 311–333).

А на Півдні України довершувалася повна руїна (Петровський, 1930; Woliński, 1934; Дорошенко, 1985; Фаизов, 1993; Смолій та Степанков, 1993а, 1993б, 1999, 2011; Perdenia, 2000; Мицик, 2002; Степанков, 2002, 2004; Дан, 2004; Чухліб, 2003, с. 94–108, 123–141, 156–200; 2007; 2010, с. 121–125, 147–151; Романюк та Орлова, 2007; Степанков та ін., 2010; Флоря, 2016). У травні 1675 р. Ібрагім Шишман-паша (İbrahim Şişman Paşa) з 60-тисячним військом виступив проти Польщі. Здобувши Зборів, він вислав 10-тисячний корпус під Львів, де стояв із 6-тисячним військом Ян III. **Битва під Львовом** відбулася 24 серпня 1675 р. Одягнувши челядь у гусарські обладунки, король збив із пантелику ординців, а справжня атака гусарів в іншому місці закінчилася повною перемогою. Тим часом головне турецьке військо обложило Теробовлю (20 вересня – 11 жовтня 1675 р.), де наштовхнулося на несподівано вперту оборону гарнізону з 80 жовнірів і 200 осіб міського ополчення, героями якої стали комендант капітан Ян Самуель Хшановський (Jan Samuel Chrzanowski) (†1688) (Purawski, 1937b; Widacka, 2008) та його дружина Анна Дорота (Anna Dorota), яка не дала чоловікові здати замок (Purawski, 1937a; Duch, 2021). Ця оборона дала змогу королю зібрати більше сил під Львовом. Наступний похід його армії до Теробовлі змусив турків зняти облогу (Czołowski, 1894).

Готуючись до битви з турецьким військом, король Ян III 2 лютого 1676 р. звернувся до сейму із проханням збільшити армію до 80 тис. (Pajewski, 2003, s. 185). Зрозуміло, що противники Я. Собеського доклали всіх зусиль, щоб не допустити до реалізації його плану (Wójcik, 1983, s. 249–250). Крім того, король був проти скликання загальношляхетського ополчення, низькі бойові можливості якого були йому добре відомі. А наймані професійні контингенти вимагали значних затрат. Король залучив до війська два полки українських козаків О. Гоголя (6 025–6 390 осіб) (Górski, 1896, s. 73–74, 76), призначив збір польського війська біля Щирця, а литовського – під Берестечком. Усього вдалося зібрати 22 614 осіб (Woliński, 1983, s. 74, 76–77), охопно з українськими козаками, і близько 4 000 литовців (Codello, 1968). У літературі часто наявна інформація про 100-тисячне турецьке військо, але власне турецька армія Ібрагіма Шишман-паші без кримських військ налічувала майже 40 тис. осіб (Pajewski, 2003, s. 186–187).

На початку літа 1676 р. Ібрагім Шишман-паша вдарив на Покуття. Турецька армія рушила від Кам'янця-Подільського через Ягоницю, Чортків, Бучач, Поток, Язловець. Але 10 липня 1676 р. турецький командувач несподівано помер. Військо очолив паша Дамаска Ібрагім (Şeytan İbrahim Paşa) на прізвиську Шайтан (†3.12.1685), досвідчений військовик та адміністратор, який свого часу був беглербеєм Єгипту (1661–1664). Наприкінці липня 1676 р. (Степанков, 1991, с. 124) турки з Покуття через Єзупіль і Тисменицю рушили на Станіславів, 12 вересня 1672 р. спалили його передмістя, але здобути сходу не змогли. Замок обороняла потужна залога з 8 000 жовнірів (до яких належали й українські козаки) під командуванням досвідченого полковника Денемарка (Górski, 1896, s. 76; Korzon, 1923, s. 477).

Одночасно кримські війська розсипалися Прикарпаттям, атакуючи Коломию, Солотвино, спалили Манявський Скит (Целевич, 1886, 1887), околиці Стрия і Дрогобича.

Лише 12 вересня польське військо із Щирця підійшло до Львова і 19 вересня вирушило з-під Збоїська до Дністра. Сейм не давав грошей на військо, припасів бра-

кувало, тому королівська армія рухалася повільно, очікуючи на підхід литовських сил. Ян III 21 вересня форсував Дністер біля Розвадова (Orlowski, 2007, s. 50–51) і рушив далі, маючи намір відволікти противника від облоги Станіслава, а також спробувати перехопити кримську орду, обтяжену ясирем (Woliński, 1930c, s. 50).

Король перейшов через р. Стрий 22 вересня 1676 р. і вступив до Жидачева. Вранці 23 вересня польська кавалерія не дала татарам зайняти Журавно. Саме тут, між ріками Крехівкою, Свічею і Дністром, король намітив будівництво укріпленого табору. Над спорудженням земляних шанців працював герой оборони Львова 1672 р. полковник Е. Лонцький (†1685), підвищений до рангу генерал-майора. Львівський каштелян генерал коронної артилерії Мартин Концький (Marcin Kazimierz Kański) (1636–1710) стягнув сюди польову артилерію (Przyboś, 1966–1967).

Надвечір 23 вересня 1676 р. король вирушив на рекогносцирування місцевості й довідався, що ординці з турками штурмують укріплення м. Войнилова, які обороняло тільки міське ополчення. Він одразу ж стягнув трохи піхоти й артилерії до с. Довга (тепер – Довгий Войнилів) і кинув 12 кавалерійських хоругв коронного хорунжого Єроніма Августина Любомирського (Hieronim Augustyn Lubomirski) в атаку проти татар, які блокували Войнилів, відрізавши його від Калуша та Бурштина. 24 вересня 1676 р. відбулася кавалерійська битва **під Войнилвом**, яку король у листі до дружини описав як переможну (Helcel, 1860, s. 282; Chlebowski, 1893). Але польське військо, захопившись переслідуванням противника, розпорошилося і не витримало контрудару противника. І лише ціною значних утрат коронний хорунжий Любомирський стягнув свої хорогви до позиції в с. Довга, де вже у три лінії підготувалося до битви основне польське військо, очолене самим королем (Wimmer, 1973).

Ця битва мала величезне значення, бо в разі успіху противник міг відрізати основну частину польського війська від табору в Журавні. Відбивши атаки противника, король сам контратакував, але, не добившись відчутної переваги, відійшов до укріпленого табору під Журавном при впадінні р. Крехівки у Дністер. Загалом цю кавалерійську битву 25 вересня 1676 р. можна розглядати як тактичну польську перемогу, яка підняла моральний дух жовнірів (Woliński, 1930b, s. 299; 1930c, s. 54; Orlowski, 2007, s. 222; Wagner, 2010, s. 259; Тимів, 2018, с. 19–21).

Під Журавном поляки мали до 20 тис., турецько-татарське військо, яке далі очолював дамаський паша Ібрагім-Шайтан, – до 40 тис. Усі спроби виманити поляків з окопів у чисте поле й атаки укріпленого табору закінчилися безрезультатно. Основні сили турецької армії стояли під Галичем, де комендант Ляховський без бою здав замок (Сіреджук, 2016, с. 304–320). Значну частину своєї артилерії (80 гармат) Ібрагім Шайтан-паша відправив до Журавна, готуючись вирушити туди з основним військом. Польське військо відбивало численні атаки ординців, розгорнувши вагенбург і продовжуючи укріплення табору (Woliński, 1930c, s. 54–55; Rajewski, 2003, s. 190). Хан Селім-Гірей I 26 вересня переправився через Свічу й атакував польський табір. Ця атака була відбита із значними втратами. А 27 вересня з Галича до Журавна виступив із турецькими частинами паша Ібрагім Шайтан (Górski, 1896, s. 81).

Не тільки Річ Посполита, де королева намагалася все-таки зібрати *посполіте рушення* (ополчення шляхти), але і Європа була охоплена панікою. Посол Франції пробував клопотати про термінове укладення миру. Лише Ян III зберігав самообладання. Коли під час турецького артилерійського обстрілу 48-фунтове ядро звалило королівський намет, король не піддався на пропозиції коронного гетьмана С. Яблоновського і не переніс

свого намета в безпечніше місце (Tatomir, 1883, s. 102–103). Заспокоюючи дружину, у листах до неї він описував турецький табір: «... нічого красивішого від їхнього табору, мільйони наметів, а треба визнати, що армія і велика, гарна і навчена. Коли вночі запалює вогні, є на що дивитися. Власне так виглядає гріб, із ламп зроблений, на Великодну п'ятницю у бернардинів...» (Helcel, 1860, s. 283–284).

Зосередивши всі війська біля Журавна, 29 вересня паша Ібрагім Шайтан атакував польський табір. Король Ян III вивів військо за табірні укріплення, розгорнувши його у три лінії. Правий фланг займали війська коронного гетьмана Станіслава Яблоновського (3.04.1634–3.04.1702) (Nowak, 1963), лівий фланг – великого литовського гетьмана Міхала Казимира Паца (1624–4.04.1682) (Przyboś, 1979), центр був під безпосереднім командуванням короля. Ібрагім-шайтан командував правим флангом турецько-кримського війська, лівим – кримський хан Селім-Гірей I (Woliński, 1930с, s. 56–57; Rajewski, 2003, s. 191–192; Orłowski, 2007, s. 22; Тимів, 2018, с. 22–23). Кримський хан пробував ударити по незахищених тилах польського табору, обійшовши бойові порядки та скориставшись із мілководдя Дністра, але цей маневр був вчасно помічений і відбитий вогнем польської артилерії. Одночасно король наказав зміцнити гарнізон замку в Журавні й міське ополчення на міських валах (Woliński, 1930с, s. 56–57). Турецький командувач теж намагався витягнути далі польські хорогви, щоб у їхні проміжки ввірвалася кримська кінниця і проскакала до табору. Певний час битва звелася до герців окремих вершників, у яких із польського боку активну участь брали п'ятигорські черкеси й запорозькі козаки. Битва тривала до вечора і закінчилася відходом обох сторін на попередні позиції (Kluczyski, 1876).

Поляки висловили готовність до переговорів 30 вересня. Турки відповіли артилерійськими обстрілами польських укріплень і табору, які тривали з 1 по 5 листопада. Одночасно кримське військо імітувало атаки. У польському таборі відчувався брак боєприпасів і генерал артилерії М. Контський організував збір турецьких ядер та нерозірваних бомб, який використала польська артилерія (Целевич, 1886). Але вогонь був слабким і стримати противника не міг. Тому 10 жовтня турецькі підрозділи підійшли майже впритул до польських редутів. 12–13 жовтня поляки залишили старі редуту й відступили ближче до табору на нові укріплення. Турки негайно зайняли старі редуту й були вже на віддалі пістолетного пострілу, але 12 жовтня полили холодні дощі. У розореній місцевості величезне турецько-кримське військо відчувало проблеми з постачанням. Паша Ібрагім Шайтан послав до короля яничарського агу із пропозиціями прийняти Бучацький мир, обіцяючи після цього негайно відступити. Король Ян III пообіцяв повісити агу, якщо той наважиться ще раз щось подібне пропонувати (Rajewski, 2003, s. 193–194). Самообладання короля і чутки про підхід допомоги зіграли свою роль. Шукаючи виходу, генерал артилерії Контський забрав із Журавенського замку старі мортири й використав проти чергової вилазки турків. Ті ж знали, що таких гармат у польському таборі немає, і вирішили, що підмога таки підійшла. 14 жовтня бойові дії припинилися – сторони приступили до переговорів.

На переговорах турки й татари пропонували союз та спільний похід проти Москви, але про повернення Поділля і слухати не хотіли. Врешті 17 жовтня було укладено компромісний Журавенський мир. Турецька сторона відмовлялася від регулярної данини (22 тис. червоних злотих), передбаченої Бучацьким миром, гарантувала безпеку від нападів на польську територію не тільки османських військ, а й їхніх васалів, охоплюючи татар, дунайські князівства й українських козаків. До Речі Посполитої та-

кож відходили Біла Церква та Паволоч (Немирів і Кальник залишалися під польською юрисдикцією до остаточного вирішення на переговорах послів) (Woliński, 1930–1931; Wójsik, 1983, s. 247–252; Янгішак, 1996).

Польсько-турецька війна (1672–1676), її кульмінація у битві під Журавном і Журавенський мир належать до важливих знакових подій історії польських й українських земель, а також усієї Центрально-Східної Європи. Тому глибоке дослідження цих подій потребує подальшого розвитку, перспективи якого полягають у ширшому залученні джерельного матеріалу, охоплюючи європейське дипломатичне листування, османські та кримські матеріали й матеріали з дунайських князівств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Апанович, О. (1961). *Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст.* Київ.

Баукова, А. (2013). Облога турками Львова: сучасний стан дослідження проблеми. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22(1), 294–297.

Гайворонський, А. (2003). *Созвездие Гераев*. Симферополь.

Григор'єва, Т. (2005). Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. *Вісник Львівського університету. Історія*, 41, 43–46.

Дан, О. (2004). *Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1649–1676 рр.)*. Київ.

Дашкевич, Я. (1991). Зображення Кам'янця-Подільського як історико-топографічне джерело. В Ф. П. Шевченко (відп. ред.), *Проблеми історичної географії України: зб. наук. праць*. Київ: Наукова думка, 43–54.

Дорошенко, Д. (1985). *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності*. Нью-Йорк.

Дорошенко, Д. (1996). *Нарис історії України*, 2. Мюнхен.

Козицький, А. (2014). *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст.* Львів.

Крикун, М. (1997). З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*, 239, 419–440.

Крикун, М. (2006). *Між війною і радістю. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Київ.

Малик, А. (2018). Облога турецькими військами табору польського короля Яна III Собеського поблизу Журавна. *Журавненський трактат 1676 р.* <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstwo/2816>

Мищик, Ю. (2002). *Умань козацька і гайдамацька*. Київ.

Петров, М. Б. (2002). *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Петровський, М. (1930). *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над Літописом Самовидця*, 1. Харків.

Романюк, О. І., Орлова, Т. В. (уклад.). (2007). *Гетьман Петро Дорошенко – перший будівничий соборної України. Біобібліографічний нарис*. Київ.

Сіреджук, П. (2016). Галицький замок. В А. Королько (наук. ред.), *Етнокультурна спадщина Прикарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*

«Етнокультурна спадщина Прикарпаття (на пошану Михайла Паньківа з нагоди його 75-річчя)», (Івано-Франківськ, 4 грудня 2015 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 304–320.

Смолій, В., Степанков, В. (1993а). Гетьман Петро Дорошенко. *Український історичний журнал*, 7–8, 84–102.

Смолій, В., Степанков, В. (1993b). *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення*. Київ.

Смолій, В., Степанков, В. (1999). *Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676)*. Київ.

Смолій, В., Степанков, В. (2010). Вторгнення Яна Собеського у Правобережну гетьманщину та його переговори з Петром Дорошенком про умови входження до Речі Посполитої (осінь 1674 – зима 1675 рр.). *Проблеми історії Центральної і Східної Європи*, 1, 57–72.

Смолій, В., Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. Київ.

Степанков, В. (1991). Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1674 рр. В В. А. Смолій (відп. ред.), *Україна і Польща в період феодалізму*. Київ: Наукова думка, 118–128.

Степанков, В. (2002). Велич і трагедія гетьмана Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*, 9, 64–70.

Степанков, В. (2004). Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків. В В. Смолій (відп. ред.), *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка* (Т. 2: Наукові студії). Київ, 418–448.

Степанков, В. С., Газін, В. В., Дубінський, В. А., Бучковський, О. В. (ред.). (2010). *Петро Дорошенко: особистість, гетьман, політик. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський*.

Тимів, І. (2012). Розгром гетьманом Яном Собеським турецьких військ на Калушині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки. *Краєзнавство*, 4, 156–163.

Тимів, І. (2018). Битва під Журавном 1676 р. *Сіверянський літопис*, 4, 15–29.

Фаизов, С. (1993). Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий). *Славянский сборник*, 5, 98–116.

Флоря, Б. (2016). Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина в последние годы гетманства П. Дорошенко (1673–1677 гг.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 3(65), 76–90.

Целевич, О. (1898). Причинки до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670–1672. *Записки НТШ*, 25, 1–26.

Целевич, Ю. (1886). Пригоди нападу татарського в р. 1676. *Зоря*, 1, 14–16.

Целевич, Ю. (1887). *Історія скиту Манявського*. Львів.

Чухліб, Т. (1994). Михайло Ханенко. В *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ: Варта, 317–330.

Чухліб, Т. (2003). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ; Нью-Йорк.

Чухліб, Т. (2007). Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зрада» королю, султану і царю (1665–1676 рр.). *Український історичний журнал*, 1, 39–61.

- Чухліб, Т. (2010). *Козаки і яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*. Київ.
- Янгіцак, В. (1996). Журавнінський мирний договір 1676. *Вісник Галичина*, 5, 12–14.
- Chapliński, W. (1979). Olszowski Andrzej h. Prus. W *Polski Słownik Biograficzny*, 24. Wrocław, 42–46.
- Chlebowski, B. (red.). (1893). Wojnilów. W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13. Warszawa, 754–755.
- Codello, A. (1968). *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r.* Warszawa.
- Czołowski, A. (1894). *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*. Lwów.
- Derdej, P. (2009). *Kamieniec Podolski 1672*. Warszawa.
- Duch, W. (2021). *Kobieta, która obroniła zamek przed turecką armią. Obrona Trembowli*. <https://historia.org.pl/2021/01/31/kobieta-ktora-obronila-zamek-przed-turecka-armia-obrona-trembowli/#:~:text=Obrona%20Trembowli%20to%20niezwyk%C5%82y%20epizod,aktywny%20udzia%C5%82%20w%20jej%20obronie>
- Górski, A. (1896). Jan III pod Żurawnem 1676 roku. *Biblioteka Warszawska*, 3, 69–86.
- Helcel, A. Z. (oprac.). (1860). *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób*. Kraków.
- Hundert, Z. (2012). *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*. Warszawa.
- Kalwat, W. (2021). *Żórawno – 1676 – w oblężonym obozie*. https://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak
- Kluczycki, F. (1876). *Żurawińska. R. 1676. Pod 200-letnią rocznicę*. Kraków.
- Kluczycki, F. K. (oprac.). (1881). *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, 1/1. Kraków.
- Kołodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa.
- Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, 2. Lwów; Warszawa; Kraków.
- Kotarski, H. (1998). Bitwa pod Lwowem (Lesunicami) z dn. 24.VII.1675 r. na obrazie i w rzeczywistości. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 7, 86–95.
- Majewski, W. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przeгляд Historyczny*, 29, 392–413.
- Majewski, W. (1973). Łużecki Stanisław Karol (zm. 1686). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18. Wrocław, 591–592.
- Nicieja, S. S. (2006). *Twierdze Kresowe Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Nowak, T. (1963). Jabłonowski Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702). W *Polski Słownik Biograficzny*, 10/2, 45. Wrocław; Warszawa; Kraków, 232–239.
- Orłowski, D. (2007). *Chocim 1673*. Warszawa.
- Pajewski, J. (2003). *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań.
- Perdenia, J. (2000). *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Warszawa.
- Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa.
- Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów; Warszawa.
- Przyboś, A. (1966–1967). Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636–1710). W *Polski Słownik Biograficzny*, 12/2. Wrocław; Warszawa; Kraków, 316–319.

Przyboś, A. (1979). Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682). W *Polski Słownik Biograficzny*, 24/4, 103. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 721–728.

Purawski, K. (1937a). Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen. W *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 458.

Purawski, K. (1937b). Chrzanowski Jan Samuel. W *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 459.

Radziwiński, Z. L. (1884). *Materiały do historyi oblężenia i obrony Lwowa w 1672 r. Z dodaniem kilku szczegółów odnoszących się do życia i spraw domowych Jana Eliasza z Łąki Łąckiego*. Kraków.

Sikorski, M. (2007). *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672*. Zabrze.

Sławiński, T. (2018). Krąg rodzinny prymasa Andrzeja Olszowskiego. *Prace Polonistyczne*, 73, 25–40.

Tatomir, L. (1883). *Ślady króla Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi, zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego*. Lwów.

Wagner, M. (2010). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676, 2*. Zabrze.

Widacka, A. (2008). *Bohaterska obrona Trembowli w 1675 r.* https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska_obrona_trembowli_w_1675_r.html

Wimmer, J. (1961). Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1673–1679. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 428–436.

Wimmer, J. (1973). Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniwa (ok. 1647–1706). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18/1, 76. Wrocław; Warszawa; Kraków, 11–14.

Woliński, J. (1930a). Przyczynki do wojny 1676 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 143–145.

Woliński, J. (1930b). Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 295–299.

Woliński, J. (1930c). Żórawno. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 45–59.

Woliński, J. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przegląd Historyczny*, 29(2), 382–413.

Woliński, J. (1933). Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 6, 81–101.

Woliński, J. (1934). Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. *Sprawy Narodowościowe: czasopismo poświęcone badaniu spraw narodowościowych*, 8(4), 388–416.

Woliński, J. (1948). Od Chocimia do Żórawna (1673–1676). *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(5), 235–238.

Woliński, J. (1961). Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 322–391.

Woliński, J. (1970). Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 16(1; 2), 233–239; 240–253.

Woliński, J. (1983). Żórawno. W *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Warszawa, 21–160.

Wójcik, Z. (1983). *Jan Sobieski*. Warszawa.

REFERENCES

Apanovych, O. (1961). *Zaporozka Sich u borotbi proty turetsko-tatarskoi ahresii: 50–70-ti roky 17 st.* Kyiv (in Ukrainian).

Baukova, A. (2013). *Obloha turkamy Lvova: suchasnyi stan doslidzhennia problemy. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22(1), 294–297 (in Ukrainian).

Hajvoronskij, A. (2003). *Sozvezdije Gerajev*. Simferopol (in Russian).

Hryhorieva, T. (2005). *Diplomatiia Rechi Pospolytoi naperedodni ta pid chas polsko-osmanskoi viiny 1672–1676 rr. Visnyk Lvivskoho universytetu. Istoriiia*, 41, 43–46 (in Ukrainian).

Dan, O. (2004). *Kozatstvo Bratslavshchyny v borotbi za svobodu i nezalezhnist (1649–1676 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (1991). *Zobrazhennia Kamiansia-Podilskoho yak istoryko-topohrafichne dzherelo*. In F. P. Shevchenko (Ed.), *Problemy istorychnoi heohrafii Ukrainy. zb. nauk. prats*. Kyiv: Naukova dumka, 43–54 (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1985). *Hetman Petro Doroshenko. Ohliad yoho zhyttia i politychnoi diialnosti*. Niu-York (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1996). *Narys istorii Ukrainy*, 2. Miunkhen (in Ukrainian).

Kozytskyi, A. (2014). *Leopolis militans. Narysy viiskovoi istorii Lvova XIII–XVIII st.* Lviv (in Ukrainian).

Krykun, M. (1997). *Z istorii ukrainskoi kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII stolittia. Polkovnyk Ostap Hohol. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (Zapysky NTSh)*, 239, 419–440 (in Ukrainian).

Krykun, M. (2006). *Mizh viinoiu i radoiu. Kozatstvo pravoberezhnoi Ukrainy v druhyi polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia*. Kyiv (in Ukrainian).

Malyk, A. (2018). *Obloha turetskymy viiskamy taboru polskoho korolia Yana III Sobeskoho poblyzu Zhuravna. Zhuravnenskyi traktat 1676 r.* <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstwo/2816> (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. (2002). *Uman kozatska i haidamatska*. Kyiv (in Ukrainian).

Petrov, M. B. (2002). *Istorychna topohrafiia Kamiansia-Podilskoho kintsia XVII–XVIII st. (Istoriografiia. Dzherela)*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA (in Ukrainian).

Petrovskiy, M. (1930). *Narys istorii Ukrainy XVII – pochatku XVIII st.: Doslydy nad Litopysom Samovydsia*, 1. Kharkiv (in Ukrainian).

Romaniuk, O. I., Orlova, T. V. (Comps.). (2007). *Hetman Petro Doroshenko – pershyi budivnychy sobornoj Ukrainy. Biobibliografichni narys*. Kyiv (in Ukrainian).

Siredzhuk, P. (2016). *Halytskyi zamok*. In A. Korolko (Ed.), *Etnokulturna spadshchyna Prykarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Etnokulturna spadshchyna Prykarpattia (na poshanu Mykhaila Pankiva z nahody yoho 75-richchia)» (Ivano-Frankivsk, 4 hrudnia 2015 r.)*. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV, 304–320 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1993a). *Hetman Petro Doroshenko. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7–8, 84–102 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1993b). *Pravoberezhna Ukraina u druhyi polovyni XVII–XVIII st.: problema derzhavotvorennia*. Kyiv (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredyny XVII st. (1648–1676)*. Kyiv (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (2010). *Vtorhennia Yana Sobieskoho u Pravoberezhnu hetmanshchynu ta yoho perehovory z Petrom Doroshenkom pro umovy vkhodzhennia do Rechi Pospolytoi (osin 1674 – zyma 1675 rr.)*. *Problemy istorii Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy*, 1, 57–72 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyi portret*. Kyiv (in Ukrainian).

Stepankov, V. (1991). Borotba Ukrainy i Polshchi proty ekspansii Osmanskoï imperii u 1672–1674 rr. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka, 118–128 (in Ukrainian).

Stepankov, V. (2002). Velych i trahediia hetmana Petra Doroshenka. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky*, 9, 64–70 (in Ukrainian).

Stepankov, V. (2004). Postat Petra Doroshenka u vysvitlenni istorykiv. In V. Smolii (Ed.), *Istynu vstanovliuie sud istorii. Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka* (T. 2: Naukovi studii). Kyiv, 418–448 (in Ukrainian).

Stepankov, V. S., Hazin, V. V., Dubinskyi, V. A., Buchkovskiy, O. V. (Eds.). (2010). *Petro Doroshenko: osobystist, hetman, polityk. Zbirnyk materialiv*. Kamianets-Podilskiy (in Ukrainian).

Tymiv, I. (2012). Rozghrom hetmanom Yanom Sobeskyim turetskykh viisk na Kalushchyni u zhovtni 1672 roku: dzherela, khronolohiia podii, naslidky. *Kraieznavstvo*, 4, 156–163 (in Ukrainian).

Tymiv, I. (2018). Bytva pid Zhuravnom 1676 r. *Siverianskyi litopys*, 4, 15–29 (in Ukrainian).

Faizov, S. (1993). Uchastie Rossii i Krymskogo hanstva v polsko-tureckoy vojne 1672–1676 gg. (obzor boevykh deystviy). *Slavjanskij sbornik*, 5, 98–116 (in Russian).

Florja, B. (2016). Rossija, Rech Pospolitaja i Pravoberezhnaja Ukraina v poslednie gody getmanstva P. Doroshenko (1673–1677 gg.). *Drevnjaja Rus. Voprosy medievistiki*, 3(65), 76–90 (in Russian).

Tselevych, O. (1898). Prychynky do istorii znosyn P. Doroshenka z Polshcheiu v rr. 1670–1672. *Zapysky NTSH*, 25, 1–26 (in Ukrainian).

Tselevych, Yu. (1886). Pryhody napadu tatarskoho v r. 1676. *Zoria*, 1, 14–16 (in Ukrainian).

Tselevych, Yu. (1887). *Istoriia skytu Maniavskoho*. Lviv (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (1994). Mykhailo Khanenko. In *Volodari hetmanskoï bulavy: istorychni portrety*. Kyiv: Varta, 317–330 (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2003). *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr.* Kyiv; Niu-York (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2007). Hetmanuvannia Petra Doroshenka: prychny «virmnosti» ta «zrada» koroliu, sultanu i tsariu (1665–1676 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 39–61 (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2010). *Kozaky i yanychary: Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rokiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Yanhishchak, V. (1996). Zhuravnynskiy myrnyi dohovir 1676. *Visnyk Halychyna*, 5, 12–14 (in Ukrainian).

Chapliński, W. (1979). Olszowski Andrzej h. Prus. In *Polski Słownik Biograficzny*, 24. Wrocław, 42–46 (in Polish).

Chlebowski, B. (red.). (1893). Wojnilów. W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13. Warszawa, 754–755 (in Polish).

Codello, A. (1968). *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r.* Warszawa (in Polish).

Czołowski, A. (1894). *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*. Lwów (in Polish).

Derdej, P. (2009). *Kamieniec Podolski 1672*. Warszawa (in Polish).

Duch, W. (2021). *Kobieta, która obroniła zamek przed turecką armią. Obrona Trembowli*. <https://historia.org.pl/2021/01/31/kobieta-ktora-obronila-zamek-przed-turecka-armia-obrona-trembowli/#:~:text=Obrona%20Trembowli%20to%20niezwyk%C5%82y%20epizod,aktywny%20udzia%C5%82%20w%20jej%20obronie> (in Polish).

Górski, A. (1896). Jan III pod Żurawnem 1676 roku. *Biblioteka Warszawska*, 3, 69–86 (in Polish).

Helcel, A. Z. (Comp.). (1860). *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób*. Kraków (in Polish).

Hundert, Z. (2012). *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*. Warszawa (in Polish).

Kalwat, W. (2021). Żurawno – 1676 – w obleżonym obozie. https://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak (in Polish).

Kluczycki, F. (1876). *Żurawińska. R. 1676. Pod 200-letnią rocznicę*. Kraków (in Polish).

Kluczycki, F. K. (oprac.). (1881). *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego 1/1*. Kraków (in Polish).

Kołodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa (in Polish).

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, 2. Lwów; Warszaw; Kraków (in Polish).

Kotarski, H. (1998). Bitwa pod Lwowem (Lesunicami) z dn. 24.VII.1675 r. na obrazie i w rzeczywistości. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 7, 86–95 (in Polish).

Majewski, W. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przeгляд Historyczny*, 29, 392–413 (in Polish).

Majewski, W. (1973). Łużecki Stanisław Karol (zm. 1686). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18. Wrocław, 591–592 (in Polish).

Nicieja, S. S. (2006). *Twiedze Kresowe Rzeczypospolitej*. Warszawa (in Polish).

Nowak, T. (1963). Jabłonowski Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702). In *Polski Słownik Biograficzny* 10/2, 45. Wrocław; Warszawa; Kraków, 232–239 (in Polish).

Orłowski, D. (2007). *Chocim 1673*. Warszawa (in Polish).

Pajewski, J. (2003). *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań (in Polish).

Perdenia, J. (2000). *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Warszawa (in Polish).

Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa (in Polish).

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa (in Polish).

Przyboś, A. (1966–1967). Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636–1710). In *Polski Słownik Biograficzny* 12/2. Wrocław; Warszawa; Kraków, 316–319 (in Polish).

Przyboś, A. (1979). Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682). In *Polski Słownik Biograficzny*, 24/4, 103. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 721–728 (in Polish).

Purawski, K. (1937a). Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen. In *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 458 (in Polish).

Purawski, K. (1937b). Chrzanowski Jan Samuel. In *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 459 (in Polish).

Radziwiński, Z. L. (1884). *Materiały do historyi oblężenia i obrony Lwowa w 1672 r. Z dodatkiem kilku szczegółów odnoszących się do życia i spraw domowych Jana Eliasza z Łąki Łąckiego*. Kraków (in Polish).

Sikorski, M. (2007). *Wyprawa Sobieskiego na chambuły tatarskie 1672*. Zabrze (in Polish).

Sławiński, T. (2018). Krąg rodzinny prymasa Andrzeja Olszowskiego. *Prace Polonistyczne*, 73, 25–40 (in Polish).

Tatomir, L. (1883). *Ślady Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi, zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego*. Lwów (in Polish).

Wagner, M. (2010). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, 2. Zabrze (in Polish).

Widacka, A. (2008). *Bogaterska obrona Trembowli w 1675 r.* https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska_obrona_trembowli_w_1675_r.html (in Polish).

Wimmer, J. (1961). Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1673–1679. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 428–436 (in Polish).

Wimmer, J. (1973). Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniwa (ok. 1647–1706). In *Polski Słownik Biograficzny*, 18/1, 76. Wrocław; Warszawa; Kraków, 11–14 (in Polish).

Woliński, J. (1930a). Przyczynki do wojny 1676 r. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 143–145 (in Polish).

Woliński, J. (1930b). Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 295–299 (in Polish).

Woliński, J. (1930c). Żórawno. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 45–59 (in Polish).

Woliński, J. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przegląd Historyczny*, 29(2), 382–413 (in Polish).

Woliński, J. (1933). Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 6, 81–101 (in Polish).

Woliński, J. (1934). Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. *Sprawy Narodowościowe: czasopismo poświęcone badaniu spraw narodowościowych*, 8(4), 388–416 (in Polish).

Woliński, J. (1948). Od Chocimia do Żórawna (1673–1676). *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(5), 235–238 (in Polish).

Woliński, J. (1961). Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 322–391 (in Polish).

Woliński, J. (1970). Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 16(1; 2), 233–239; 240–253 (in Polish).

Woliński, J. (1983). Żórawno. W *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Warszawa, 21–160 (in Polish).

Wójcik, Z. (1983). *Jan Sobieski*. Warszawa (in Polish).

Leontiy VOITOVYCH

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor
Head of the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies
I. Franko National University of Lviv,
Senior Research Fellow of the Department of History of Middle Ages
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>
e-mail: lev67420@ukr.net*

**THE FORGOTTEN POLISH-TURKISH WAR ON UKRAINIAN
LANDS (1672–1676)**

The Polish-Turkish war of 1672–1676 almost did not arouse the interest of Ukrainian researchers, although the causes of the war were the situation and events in Ukrainian lands, the fighting took place exclusively on Ukrainian territory, Ukrainian cities and villages were burned, and the Ukrainian population was mainly recruited into the camp. This already determines the relevance of such research. In the historiography, the events of the war are covered in a rather one-sided way, and the Ukrainian historiography considered these problems as marginal, while the Polish historiography gravitated towards the apologetics of the main hero of the war, the hetman, and then King Jan III Sobieski. Many episodes of the war have remained unnoticed by researchers, the role of individual personalities, in particular the Ukrainian hetmans Petro Doroshenko and Mykhailo Khanenko, remains incompletely illuminated or distorted by outdated stereotypes.

The article attempts to revise the coverage and assessments of the course of the war, focusing more attention on the Ukrainian military formations and their leaders who participated in the hostilities of both opposing sides. The causes and consequences of individual campaigns, battles and their results, in particular those fixed in the course of complex compromise negotiations, are analyzed. Certain old stereotypes have been corrected, attention has been focused on important episodes that have fallen out of the field of view of researchers of the problem. Some new problems have been raised that need to be solved in the course of further research.

Keywords: the Polish-Turkish war, the siege of Lviv, the second battle of Khotyn, the battle of Zhuravno, the Peace of Zhuravno, the Ukrainian Cossacks, Petro Doroshenko, Mykhailo Khanenko.